

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XI-ik évf.

Május, Junius 1876.

3-ik füzet.

Vallás és modern materialismus.

(Felolvasatott a londoni „Manchester New College“ megnyitása alkalmával, okt. 6-án 1874, Dr. J. Martineau igazgató által).

FORDITOTTA PERZSI KÁROLY.

Ez intézet czélja az, hogy a keresztény élet terjesztésére önkéntesen alakult társaságok elsőjére, a nonconformista papságra, alkalmas egyéneket válasszon és neveljen. Ennek kivitelében mindig két szabály tartatott szem előtt: 1.) a különös tanulmányok, melyek vallásos hitünk forrásaival foglalkoznak — a természet vizsgálásában, vagy a szent könyvek magyarázásában — nyitva hagyattak a gondolkozás és tudomány minden újabb világosságának játékára s viszszatükröztek minden helyes alapu értelmi változást; 2.) az általános tanulmányok, melyek a művelt elme egyensúlyozott mérlegét megadják, terjedelmesekké tétettek, a menynyire csak a rendelkezésre álló évek engedék. Mindkét szabályban észrevehető a dolgok helyes felfogása utáni erős vágy, a lehető fölfedezés veszélyeinek megvetése, s az a meggyőződés, hogy a legnagyobb és világosabb lélekben a vallás forrásainak legüdébb és teljesebb folyása van, s mindez amaz eszmével együtt, hogy a lelkész, a helyett, hogy az a d o t t theológiának organuma lenne: észbeli felsőbbségének természetes befolyásánál fogna lépjen az élre s vezérkedjék a szabályozott véleményfejlés segélyével.

Soha sem hiányoznak rosz próféták, kik e rendszerben nem biznak. Oly sok szabad levegő nem a zárkózott theologusnak való. Ily változhatóság megcsalja a párthoz tartozónak megállapított eszméjét; s „a gyakorlati embernek“ nincs szüksége arra, hogy papjának feje a nagyon sok tanulástól nehéz legyen, vagy hite a metaphysica vacuumában meggyengítették. Jelenben e részleges bizalmatlanság helyét egy mélyebb és részlegesen kiható kétely foglalja el, mely nemcsak a rendszert, de intézetünk czélját s munka-

körét is illeti. A tanuló irodalmi foglalkozása mellett, a külső természet tanulmányozása, az emberi nevelésre vonatkozó hagyományaink s véleményünk szerint, mindig tiszteletteljes helyet foglal el; s alig van oly specialis tudomány, melyben a saját történetünkhöz tartozó, kitünő egyeseknek nevei ne tündökölnének; könyvtárunk kedvelt polczairól a Newton „Principiája“, Franklin „Essay-i“, Priestley és Dalton „Paper-jei“, Lyell „Principle-jei“, Southwood Smith és Carpenter „Biological Treatise-i“, Sir James Smith botanikai buvárkodásai bizonyos személyes érdekekkel tekintenek reánk. A fokozatos bővítés, melylyel ez ügyes magyarázók korábbi világrajzunkhoz járultak, a szélesbedő tér, az idő mélyedő láthatárai, a vegytani elemek új csoportjai, a physiologiai szerkezet fejlődött csodái s a szerves élet lánczában hiányzó szemek gyors bétöltése, örömmel lőnek üdvözölve, mint oly tények, melyek a körülöttünk létező valóságokra dicsőséget árasztanak, s új szentélyek felállítása által egyszerű templomunkat, melyben egykor állánk, egy szépen összeállított nagyszerűséggé változtatják. Így volt ez mindaddig, a míg a fölfedezések egyenként jöttek s a bibliai chronologia vagy a p o c a l y p s i s nem kérdezősködött bizonyítékuk felől. De most nem kell-e megvallanunk? úgy látszik, hogy a bizonytalanság és aggódás bizonyos árnyai lopóznak elő s a természettudományok előrehaladó világosságával vegyülve, azt kevésbé elevenítő melegséggé változtatják; és ez többé nem a tényleges és határolt fölfedezés egyszerű egymásutánjában jön elő, hanem egy egyetemes elmélet negélyes romboló hatalmával, melyben a vizsgálódás nyomán létrejött tények, inductio által öszszegyűjtött törvények, s az ez által támogatott felfogások, mint homogen erősségűek, vannak öszszeállítva. Ez uton a dolgok g e n e s i s é r ő l egy tudósítás adatik, feldolgozva ugyan a tudomány nagyon sok igaz czikkelyeiből, de rendszerbe szedve egy kérdéses, vagy épen tarthatatlan philosophia tételei és feltevései szerint. E tudósítás a tapasztalatlan olvasó előtt úgy tűnik fel, mintha egy darabból állana, s zavarba jön, midőn a dolgok „h o n n a n“-ja s „h o v á“-ja felől látszólag teljes kimutatást talál, a nélkül, hogy abban bármi csekély i s t e n i r e is vonatkozás lenne; midőn látja, hogy a virág szépsége szükségességgé hervad; midőn megtanulja, hogy az ember nem s z á n d é k o s a n állítottatott saját helyére az élet szinpadán, hanem egyszerűen ide dobott a legtökéletesebb állatok versenyző szenvedélyei által; midőn megérti, hogy a választott lények, melyek a föl-

det birják, a bukások végtelen sorain lépdelnek, s csak mint mérhetlen nyomor és halál emlékjelei maradnak fenn. Így terjedett el szélesen az a vélemény, hogy a természetrajz és tudomány a theológiának halálos döfést adnak, s az emberi életből a vallási jelenséget száműzik; hogy a templomok s azok jelvényei eltűnnek, mint a boszorkányok szobája s az astrologok tanja; s hogy, miután minden a természet fölött sötét és üres: a kik a természetfölöttit feltárni akarják, el kell enyészniök, mint „vakoknak vak vezérei“. Hogy ez a vélemény jó alapon nyugszik-e, nagyon komoly kérdés a társadalomra nézve, s különösen égető azokra, kik embereket nevelnek másoknak lelki vezéreiül, s a kik nem ruházhatnak rájuk semmi más szabályozó hatalmat, mint a szellem benső erejét, a dolgok igazságával s egy rokonszenvteljes szível együtt. Mindez ideig tanulóink ama feltevések szerint neveltettek, hogy a világegyetem, mely minket körülvesz és bészár, egy örökkévaló szellem élet-lakhelye, hogy ez a világ egy folyamatban levő erkölcsi igazgatás színhelye, és hogy az emberi vágy felső zónái, az egyén és szenvedélyei felhőin feljül, egy isteni egyesülés légkörébe emelnek minket. A haladó gondolkodás és enthusiasmus épen e beívelő körbe terjeszkedett át, hogy annak világosságát és tüzét elragadja. S ha „az új hit“ rendeltetése az, hogy az eddigi helyzettel ellenkező tétéleket hordjon magában, ha ránk bizza, hogy az egyszerűen moleculákból álló világegyetemből, pessimista világból s az élet kérelhetlen harczából csináljunk a mit tudunk: mindez egy egészen másnemű apostolságot igényel, s az észszerű tanulmányokban oly változást idéz elő, hogy reánk nézve legokosabb lenne visszavonulni s az új jövőnek engedni át, hogy prédikálja saját evangeliumát s találja fel, ha lehet, az örömhirdetés eszközeit. Jobb foglalkozásunkat egyszerre bevezettnek nyilvánítani, mint érzeményi szenvedésben tovább maradni, s elfogadni ama szives biztatást, hogy nincs igazság többé a vallásban, hanem csak egy kis kedves érzés; és hogy, habár a mi tanítani való tárgyainkat illeti, iskoláinkat már holnap bészárhatnók, kár nélkül nyitva is hagyhatjuk az „emotio“ ápodája gyanánt. Én bizom, hogy mikor az „emotio“ üresnek bizonyul, kitöröljük s megszabadulunk tőle.

Azonban, habár a természetbuvár és theologus között semmi társviszony nem formálható eme feltételek mellett, hogy t. i. egyikre az értelmet, másokra az érzést írjuk át; nem lehetséges-e mégis,

hogy az ujjongás és félelem hullámszásában hibásan szervezik valódi álláspontjukat s viszonyaik nem állíthatók-e oly helyzetbe, hogy mindenik kész legyen hinni. Logikai észrevétel külső helyzetéből s a természettudós által elfogadott inductiók kérdésre vonása nélkül tekintve vitatkozásaikat, én hiszem, hogy mindkettő hibásan fogja fel amaz inductiók horderejét a vallásra nézve, s hogy ámbár e horderő bizonyos tekintetben fontos, sem minősége, sem nagysága nem olyan, a milyennek gyakran mondják. Merem állítani, hogy a vallás essentiája, mely a fennebbi három feltevésen alapszik, a természettudományok minden lehető eredményeitől független s a dolgok genesisének különböző elméletei közt erősen áll.

Az egyszerű idők gyakorlatlan elméje neki esik minden dolognak tömegesen, határozatlanul érez és gondolkodik önmaga s létezésének mezeje, a belső és külső, a mulandó és maradandó, a látható és láthatatlan felől; tudománya s istentisztelete, képzelődéseinek rajzolatai s hitének szemlélődései olyanok, mint egy egyszerű szövet, melynek minden elszakadott szála rontja s alaktalanítja az egészet. Innen a legrégebbi szent hagyományok a világalkotás meséibe mennek át s a természet rendszeres kimagyarázására tett legrégebbi kísérleteket, melyekben a physikai eszmék regés öltözetet viselnek, Aristoteles „theologiaiaknak“ tekinti. Meg kell vallanunk, hogy saját korunk sem emelkedett még ki e zavarból, s menyinyiben az egyházi hit még mindig egy adott kosmogoniához s természetes embertörténethez szabja magát, tudományos megvitátásokra nyitva áll s azoktól már is sok sebet kapott, melyek alatt láthatólag hervad és enyészik. Szükségtelen mondani, hogy a genesis új könyve, mely „első elemeiért“ Lucretiusához, ötödik napjáért a protoplasmushoz, Ádám s Évájáért a „természetes kiválasztáshoz“, s minden egyébért az evolúcióhoz folyamodik, a genesis régi könyvének minden pontban ellenemond; s a menyinyiben a paradicsom álmát eloszlatja s az esés tragédiáját eltörli, egyszerre megsemmisíti a megváltás szükségességét és tervét is, s így Európa történeti egyházait összeomlani engedi. Ha valaki tudni akarja, menyinyire terméketlen a modern napvilágban a symbolicus könyvek theológiája s menyinyire távol áll éltünk valódi forrásaitól, kövesse egy kissé az egyházi reform legújabb mozgalmát s figyeljen a megoszlott kereszténység orvoslása végett Bonnban tartott gyűlésekre. Athanasius vagy Cyrill személyes megjelenése a tanácsteremben alig lenne meglepőbb, vagy az anathema kiáltások

a régen elhaltak hangjain alig lennének csodálatosabbak, mint a München, Chester, Pittsburg s a keleti egyház emberei által való visszaidézése a jelenre nézve jelentés nélküli formuláknak, mint a jövő reményeinek, mohó vitatása a hazugság finom változatainak s az azok közötti különbségeknek szorgos leplezése homályos kifejezések által. A különös értelmi anachronismusnak ilyen jelei megmagyarázzák, sőt mentik azt az ellenszenvet s néha megvetést, melylyel nagyon sok gondolkozó ember, tiszteletteljes szívvél bár, minden vallásos társaságtól elfordul s egyházon kívül él. Az egyházfők gyarlósága okozta azt, hogy a benső isteni szellemet, mely hitők forrásain átleng, eltévesztve, a buzgóbb de sötétebb idők veszendő felfogásait s igazolatlan mondásait használták fel rendszerök anyagjául; anynyira, hogy az általok összeállított alkotványban minden, a mi a mult végrendeletében legkérdésesebb, elavult physica, régés történelem, messiási mythologia, magokba a falakba építettett bé s most kikerülhetetlen pusztulások által az egészet összeomlással fenyegetik. De miért háritanók e gyarlóságot csakis a zsinatokra és papokra? Hisz az egészen emberi dolog levén, mindenikünkhez tartozik. Képeinket a láthatatlan dolgokról mindig a mások ismereteivel egybevetve alakítjuk át határozott véleménynyé s toljuk előtérbe, mintha az valódi hitünknek fényképszerű hasonmása lenne. És mégis a vallás lényege soha se talál útát az elmélet ezen rájáiba. Mihelyt összeállítottuk, elsíklük belőle, s ha üldözzük, még hátrább vonul; mindig kész munkálni az akarattal, megédesíteni a vágyakat, s tisztelettel árasztani el az életet; de visszautasítja a láttatást, valamint azt is, hogy a gondolkozás isteni fénymezéből a gondolat emberi formájába menjen át. Polgárisodásunk alapítói ama gyarlóságának eredményei vészthozók nemcsak az egyházra, melynek rendszere alá van ásva, hanem a tudomány szellemére is, mely azt aláásta. A tény az, hogy a nappal, holddal s csillagokkal, a földön és földben, fajunk megjelenése előtt ép úgy, mint azután, egészen más dolgok történtek, mint a melyeket a szentesített cosmogonia elősorol. Különösen az ember, magasabb helyzetből leesés helyett, alsóbbtól emelkedett fel, s a megromlás helyett a folytonos javulás törvényét örökli; anynyira, hogy mindez a theologiai képen nemcsak egy szerfölött nagyító üvegnek, hanem egy, a tárgyakat felfordítva mutató tükörnek eredménye gyanánt tűnik fel. És mégis ez a kép, daczára ily átváltoztatott százanandó állapotának, hetenkint mint új állittatik milliók elébe,

kik azt isteninek tekinteni taníttatnak. Ez a theologiai oldal hibája. Másfelől a tudomány is átvette ellenfeleitől azok tévedéseinek legrosszabbját, a menynyiben a szabálytalant s törvénytelen az istenivel ugyanazonosítja, s felteszi, hogy minden, a mi a természet határán belől van, kiesik az istennel való viszonyból. Valamint a teremtés régi története is csak természetfeletti paroxysmus utján hívta közbe a fensőbb hatalmat a végre, hogy a természet határán túl némi új kiindulási pontot nyerjen: úgy az új buvárlók azt képzelik, hogy az agens, ki közbehivatott volt, eltávozott s hirdetik, hogy az anyag gondolkozó erő nélkül is mindent megtehet. Az isteni ész eszméjét a csodatevő eszméjével így összevénve, csak átmennek a theologiai csatatérre s elragadják onnan ennek legrégebb és legtompább fegyverét, a mely modern összeütközésekben csak terhére lehet a kéznek, mely azt forgatja. Lássuk mi a története negatív felfedezésüknek. A természetbuvárnak ifju korában mondák, hogy bizonyos közökben, például az organismus váltakozó fajai összeköttetéseinél, a hirtelen teremtés munkái a teremtmények új csoportjait hozzák létre a semmiből. E közöket ő később érettebb tudománnyal megtámadja; a közbejáruló alakoknak egy sorát megtalálja s egyebeket hozzávetéssel pótol; s mikor a rokonaságok meglehetősen egészek, s az űr a productio rendjében be van töltve, hozzánk fordul s azt mondja: „nézézétek, a létrejövés lánczában nincs hiányzó szem, bármily meszsziire visszanyomozzátok is azt; az isteni agens nem szükségesebb ott és akkor, mint itt és most. Legyen úgy, ámde épen ez az itt és most teszi szükségessé az agenst, a végre, hogy ő a rendszeres hatalomnak forrása legyen, s a törvények szövődékét jelenléte által érthetővé tegye; róla bizonyosságot találunk nemcsak az űrben, hanem a létezőnek folytonosságában, nem a változás felfüggesztésében, hanem annak örökké tartó folyásában; mert a világ-egyetem, mint ismert, egész teljében a gondolatviszonyok rendszere levén, csak egy örökkévaló észben állhat fenn, mely gondolja azt.

A vallás a dolgok genesisének egész történetét a tudományoknak feltétlenül feladni kénytelen; nem mintha része nem lenne az okság nagy kérdésében, hanem, mert azzal való ügye egészen különbözik a tudományokétól. A vallás csak a jelenségek „honnanját“ kérdezi, mialatt a tudományok azoknak „hogyanja“ felől vizsgálódnak; az az: céljuk el van érve, mihelyt megta-

látták, hogy a tünemények milyen csoportokban vannak, az egymásután következők minő szálain függenek s hasonlóságaik szerint minő osztályba sorozhatók. Ezek mind az észrevétel által megállapítható tények, s, mindig ugyanazok maradnak, bármilyen legyen is eredet-adó erejük. Ez utolsó kérdéshez a tudományoknak nincs mondani valójuk. Másfelől, midőn e ponton a vallás beszélni kezd, s állítja, hogy az így rendszerbe tett tünemények nem egyebek az észnek szüleményeinél, semmi esetre sem ítél előre a modus operandi-ról, hanem kész elfogadni a rokonságokat s rendezést, melyet a buvárló ügyessége felmutathat. E buvárlásokra nézve a vallásnak nincs semmi szava. Ha valaki valaha bebizonyíthatná, hogy avilágegyetem rendszere olyan, a melyben az ész nem mozoghat, hogy az teljesen öszszefüggetlen s eszmény nélküli: a vallásnak, mint az okság tanának rendszerét, azonnal lerombolná; de ugyanekkor fölfedni a tudomány lehetetlenségét is, minthogy ez utóbbi a világ tüneményeinek egy oly értelmi tervrajzzá-szervezésében áll, mely annak eredeti típusa szerinti alkotványát viszzatükrözi. Hogy azok, kik a világegyetem érthetővé tevésén fáradoznak, annak az értelemez való viszonyát tegyék kérdésbe: egyike ama különös ellentmondásoknak, melyekbe a legkitünőbb specialisták gyakran — idegen mezőkben elmélkedve — esni szoktak. Ha a világ részenkénti öszszerakására ész szükséges; annak előállítása hogyan kívánhatná az ész megtagadását?

Nemcsak a babona történetében fordul elé az, hogy az emberi elme önmaga által teremtett agyrémei terhe alatt küzködik: de egy nem kevésbé nyomasztó s nem valódibb bölcseleti feltevés is nehezülhet a kebelre, mignem egy barátságos érintés, vagy az ébredő világosság eloszlatja a varázst s feltünteti a csendes reggelt és a nyugalom ágyát. Nincs semmi logikai illusio, például, a materialisták tanában? „Az anyag az csak, mire szükségem van,— mondja a természettudós — add ide annak atomait s kimagyarázom a világegyetemet.“ Jól van. Végy anynyit belőlök, a menyinyit tetszik: nézd, mindennel birnak, a mi szükséges a testhez — lévén mind homogen, solid testek.“ „Ez nem elég, mondja ő, Demokritusnak vagy a matematikusoknak megjárna, nekem több kell. Az atomok ne csak mozogjanak s különböző alakuk legyenek, hanem anynyi fajuk is, a menyinyi chemiai elem van; mert hogyan állíthatnék elő vizet, ha csak hydrogen moleculáim lennének?“ Legyen ugy, fogjuk mondani, csakhogy ez a te kijelölt adatodnak meglehe-

tős kibővítése, sőt több ágakra osztása; mindazáltal monismusa daczára is terved bajosan jut célhoz; mert, ugyanis forrásaidnak minő felhasználása által fogsz előállítani például, öntudatot? Semmi szervezet sem mutathat fel neked többet mozgó anyagnál, és a mint Dubois-Reymond megjegyzi, áthatolhatlan úr van „a határozott agy-átomok határozott mozgásai s a kezdetleges tények között, melyeket sem meghatározni, sem tagadni nem tudok — fájdalomat vagy örömet érzek, édességet izlelek, rózsasillatot szagolok, zenehangokat hallok, piros szintlátok, ama nem kevésbé közvetlen bizonyítással együtt, melyet azok adnak, tehát létezem.“ „Teljesen, örökre megfoghatatlannak marad — folytatja — hogy a carbont, hydrogent, nitrogent, oxygent s más atomokat illetőleg akármi csekély jelentőséggel is birjon az, hogy azok mikép feküsznek vagy mozognak.“ Semmi módon sem láthatja az ember, hogy azoknak találkozásából és egyesüléséből öntudat mikép származhatik.“¹⁾ „Mit mondasz e problémához?“ „Az nem zavar engem — így szól — ti természetesen tudjátok, hogy atomaim mindig a nehézség és vonzerő által voltak illetve, s most Fechnerrel²⁾ csak azt kell állitanom, hogy a moleculák közt különbség van; vannak szervetlenek, melyek csak helyöket cserélhetik; vannak szervesek, melyek rendjüket változtathatják. Ezeknek elegendő számával problémánkat megfejthetjük.“ „Valószínűleg, — mondjuk, látva mily gondosan el vagy készülve minden eshetőségre; s ha a következő lépéskor szorultságból mégis a gondolat- és akarathoz kellene járulnod, újra atomaidra tekintve, dobhatsz közéjük egy marok Leibnitz-féle mondatot, hogy szolgáljanak mint lelkek kicsinyben, s készen lehetsz titokban ama Vorstellungsfähigkeit-tal, melyet természet-magyarázóink oly nagyra becsülnek. De aztán észre is kell vened, hogy anyagod mikép változtatja divatját minden alkalommal. Mint koldus indul el rongyosan, s mint fejedelem áll elő, mihelyt nagy vállalatok szükségesekek, megrakodva gazdagon s csaknem teljhatalommal. Szóval épen azt adod meg neki, a mit tőle elvenni szeretnél.

¹⁾ „Ueber die Grenzen des Naturerkennens“ 29. lap. Hasonl. a 20. lapot. „Be fogom most bizonyítani, a mint hiszem vagyon meggyőző uton, nemcsak, hogy a tudomány jelen állása szerint az öntudat anyagi föltételi által ki nem magyarázható, — a mit meglehet mindenki megenged, — hanem, hogy a dolgok természetéből kifolyólag, e föltételek által soha kimagyarázható nem lesz.“

²⁾ Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen, 1. 2. §.

„Gyökeresen meg kell változtatnunk az anyagról való fogalmainkat, mondja prof. Tyndall; s aztán meri hinni, meg fog az felelni minden követelésnek, magában hordva „a földi élet ígérését és hatás-képességét.“¹⁾ Ha a fogalom- vagy nézetváltoztatás pontosan megállítva volna, az indítvány valódi értelmű, megpróbálható és megbíráható lenne. E nélkül az csak annyit mond: ostromoljátok csak a szót quaesitumaitokkal s ígérem, hogy megvilágosítom azokat. Ily feltevés mezején azonban könnyű átutazni. Az ember bétesz a bankba egy kerek összeget, mielőtt indul s minden megálláskor abból részleteket húz, s így nagy útját adósság nélkül végzi bé. Szavak azonban, mielőtt ily gazdag előjogokkal birhatnának, physical jelentésükből kiemelkedve valóságos Θεοφάρμακον *θεοφάρμακον* lesznek, — melyek istent hordanak magukban s így felbontják az elméletet, melynek képét viselik. Ily nagyon ügyes anyag, — anyag, mely mindennel felér, mely irhat Hamletet, kitalálja saját evolutióját, s a világ isteni monarchiája helyett moleculás plebiscitumot állít: kissé túlszerénynek tekinthető az ész járulécai megtagadásában.

A csalódás akkor sincs kikerülve, ha adatunkat kettőbe hasítjuk s a helyett, hogy minden requisitumunkat anyaggá halmozók össze: megbagya régi állásában, hozzá veszszük az erőt is, mint külön lényeket. A két postulatum ép úgy fogja teljesíteni ígérését, mint az egy, feltéve, hogy azoknak magvaiban el van rejtve mind az a mit azokból, szükséges gyümölcs gyanánt ki kell fejleszteni. Ez esetben az „erő“ szó egy bűvös mag-edény, mely tartalmának kifolyásával meglep. A meglepetést egy vagy két gyenge vonás okozza, melyre a művész büszke lehet, — a menyinyben a nem egyenlők egyenlőknek látszanak s a tölgyfa magvából kikelhet egy csirke. Először is az erő szó többesbe tevődik. Azután annak tagjai, minthogy már sokan vannak, különválasztatnak, s minthogy mindenik tényleges, felismerhetők a munkáról, melyet végeznek. Az egyik gépész lesz, a másik vegyész, a harmadik gyors futár az élet pályáján, a negyedik kitalálja a hátralevőket mind, elvégzi okoskodásunkat azok felől s összegyűjti vizsgálódásainkat. Az utolsó tehát sokkal méltóságosabb a többieknél. A dolgok ily megállapítása mellett úgy látszik, hogy megtaláltuk Plátó eszményi államát, melyben minden rend csak a maga ügyével bajlódik s egy elem se lépi át a határvonalat. Azonban nem úgy van; mert miután az erők osz-

¹⁾ Address before the British Association; with Additions 54. 55. lap. Hasonl. Dubois-Reymond ellenkező állítását, idézett mű 13. lap. jegyzet.

tályozva vannak, azokat egyesíteni kell s megmutatni, hogy nem egyebek egy egyszerű befogadó eszköznek homogen tartalmainál. Az erők, mint állítják, váltakoznak s felmentik egymást. A mint egyik bevégezte küldetését, a másodiknak adja át fáklyáját, s így megy ez örökös körben. De mire a szétválasztás csak azért, hogy aztán újra egyesítenek? Kérdjük, mert a négynek tartalmát egybeöntve a materialista több módot talál azok aequivalensének kidolgozására, s tetszése szerint veszi, a melyekre szüksége van. Bizonyos okokból, melyeket ő tud legjobban, az utolsót soha sem választja. Ha physiologus, valószínűleg elébb becüli a harmadikat, s az egyetemes elvet úgy mutatja fel, mint bizonyos értelemben élőt; ha bátor physicist: az elsőt ragadja meg, s az erő mütant a kosmosra nézve elégségesnek nyilvánítja.

Megmutatom most e feltevésben rejlő tévedés valódi okát. Az erők állítólagos felosztása egészen alap nélküli. Mindeniknek a másiktól elválasztva, csak eszményi léte van, a legkisebb tárgyilagosságnálkül. A tudománynak, hogy munkáját megoszssa, a tüneményeket osztályoznia kellett hasonlóságaik s rokonságaik szerint, s így küldi szét őket természetes mezejükbe, melyeknek törvényei adják nekünk ama szabályokat, melyek szerint a tünemények különválnak, vagy váltakozva előállanak, — és semmi több. De bármely mezőben vizsgálódunk is, magunkkal visszük magában az értelem szerkezetében rejlő ama hitet, hogy minden változás forrása egy okozó hatalom. Hiszszük ezt mindenikre, hiszszük az egészre nézve. Ismétli ez magát ugyanazonosan minden alkalommal, és mikor az alkalmak vagy példák sokasága hasonlóságaik szerint összekötöttek, s egy osztályba soroztatik: ez a folytonosan előforduló vonatkozás, egy hátul levő hatalomhoz való viszonyoknak emez azonos-sága megjelöltetik, ha a hatalomnak egy egyszerű nevet adunk; mint pld. a nehézség tüneményei nehézséggerő czimen említettnek, okozó viszonyukban egységet fejezve ki. Ha egyedül a tények ezen csoportjával volnánk együvé zárva, emez egység vetélytárs nélkül élne eszünkben, s így az erőről nem lehetne semmi számszerinti megkülönböztetés. Ámde e közben más észlelők más mezőben hasonló tapasztalatokra jutottak, s a homogen kinövések elszórt tömegét egy kévébe kötötték s más névvel nevezték — villanyosság — magában hordva ugyanazt a nyomban járó vonatkozást az egésznek forrására. Már most miért új név ez? Mert új hatalmat találtunk? Észleléseinket bármelyik esetben is, a tüneménye-

ken túl, azok háta mögé vittük, anynyira, hogy hatalmat találjunk? Különbözik a kettő egyében, mint tüneményeik hasonlóságában? Nézd át a különbségeket s midőn kimerítetted: marad valami hátra, mely által egybevethetnéd, vagy elkülöníthetnéd a tulajdonképi létrehozó erőket? Mind e kérdésekre tagadólag kell felelnünk. A különböztetések csak az eredményekben vannak. Az okozó hatalom nincs észlelve, hanem gondolva. Ez a gondolat pedig ugyanaz nem csak példáról példára, hanem mezőről mezőre is, s emez azonossága által megsemmisíti az erők többségét s azok vándorlásának történetét tudományos mythológiává szállítja le. A különböztető nevek tehát csak a tünemények csomagjaiban levő különbségeket jelzik; csak osztályozás eszközei a természetben észrevehető változásokra nézve, s a jeleneteken túl levő titokszerű mélységbe semminemű válaszfalakat nem építenek. Miután az erőtanu jegyzéket így megüresítettük s egyszerűsítettük: badarságot beszélünk, midőn az „erő“ szóhoz minősítő jelzőket adunk, midőn „vonzó erőről,“ „izom-erőről,“ „villany-erőről,“ stb. beszélünk? Nem; feltéve, hogy e kifejezések alatt egyszerűen tetszés szerinti mennyiségű „erőt“ értünk, most a tünemények egyik, majd a másik része számára, anélkül, hogy beleérténénk más különbséget annál, a mi azok nyilvánulásainak helye, körülményei s iránya közt létezik. Mihelyt e megszorításon túlléptünk, a regék országában vagyunk.

A hatalom tehát egy és osztatlan. Mint külső okság, nem tudomány tárgya, hanem a tudomány (tudás) viszonyaiban adott elem, — a tüneményekről való gondolkozásunk feltétele. Ha ennyi volna az egész, úgy benne való hitünket nem kisérné semmi róla alkotott ábrázolat; csak értelmi fogalomnak maradna, s ép úgy nem tudnók azt elménk elé állítani határozott formában, mint az „alany“ (lényeg) és tehetőség szavak jelentőségét. Egyetlen egy mezőn azonban tapasztalatunk alá esik; mert mi magunk is hatalmat fejtünk ki az akarat gyakorlásában s az okságról személyes tudatunk van, s a közvetlen tudat — mert öntudat — ezen példája megadja az eszközt, mely által magunk elé állíthatjuk azt, a mit különben typos nélkül kellene gondolnunk. Itt tehát elértük azt, merem állítani, a mire czélözünk, s a mi egyedül ment meg a jelentés nélküli beszédformától, valahányszor az okság sark-tételéhez fordulunk. — Igaz, hogy az akarat gyakorlása, többé kevésbé bonyolodott le-

vén, elemezhető szándék vihet kisebb vagy nagyobb szerepet, s többet vagy kevesebbet hagyhat fenn az önkénytelen vagy ösztön-szerű cselekvés részére; s az előbbit felfogásunk háttérébe szorítva, gondolkozhatnánk czél nélküli okozásról, a mi azt hiszem, az „erő“ fogalma. Ez azonban csak az elvonás pusztá költeménye egy tetteges szolgálaton kívül levő, nyugdíjazott katona, kinek meg van engedve egyenruháját viselni, s olyannak látszani, a milyen volt. Minthogy minden dologra nézve okságot kell feltennünk s az egyedi okság, melyről tudunk, nem más, mint az élő észé: e típusnak nincs törvényes vetélytársa s ha volna is, elegendő ez arra, hogy a tér ura legyen. Mert a tekintetbe veendő eredmények közt van az egész ész-sokaság, hacsak nem rejt többet magában az eredmény, mint az ok: semmiféle, az észnél alsóbb rendű dolog nem elég erős arra, hogy egy oly magasan álló lénynek tervrajzát valósítsa. A mi azt a már közönségesse lett állítást illeti, hogy ha így van is, ama világleletti tárgy minden tudáson kívül és túl áll, — csak azt mondom, hogy a nem tudás tana éppen ugyanazon viszonyban áll az okozó hatalomhoz, ha azt anyagi erőnek vagy isteni cselekvésnek vesszük is. Egyik sem észlelhető; egyik, vagy a másik fölteendő. Ha csak azt vesszük bé a tudomány (tudás) határákörébe, a mit észlelés által tanulunk, legyen az részletes vagy általánosított, úgy az erő ismeretlen (nincs tudva); ha kiterjesztjük a szót mindarra, a mit maga az értelem az általunk megismert tények közé behoz a végre, hogy azokat ismertekké tegye, úgy isten tudva van.

Ez értelmezés csak anynyiban illeti a feltevéseket, a mennyiben azok a tudomány határait túllépik s a philosophia magasabb kérdéseiben itélni ohajtanak. Addig a míg a természet egyik vagy másik országába leszállanak, megpróbálják erejüket a törvények egyszerűsítésében és lehozásában stb. — tiszteletteljesen ott hagyjuk, hogy munkájukat folytassák s valahányszor szerződik, bizonyított „világrendszerükkel“ megajándékoznak, minden okos ember megtanulja azt tőlük — bárminő legyen is az, — mint tanítványok a tanítótól. A dolgok létrehozó rendjének vizsgálásában a theologia, mint jogtalan tolakodó, félre állani kénytelen. A vallás akkor találja meg először igazi alapját, a mikor a megtörténtnek feladatát elhagyva, álláspontjául választja azt, a mi örökké van. Nem mondom, hogy legkevésbé sem érdekel minket az, hogy megelőző korok mikép végeztek bé pályafutásukat; mert oly nagyító-

üvegszerű lények vagyunk, kikben a távolság s a szem és a látkör közötti képek vonalai összpontosulnak. De mégis, ha a multtól minden világosság elfordíthatnák s abba visszatekintve csak éjben néznénk: a valóság reánk nézve nem ott van, hanem itt, a hol nappal van. Bár mikép jött is elő a jelen, én benne vagyok; bárminő módon lettek légyen is tehetségeim meghatározva, tehetségek azok, kötelességeimben belátást, helyzetemen kilátást nyújtanak; akár mikép növekedett is a természet és társadalom világa azzá, a mi, annak színtere foglal bé engem, annak viszonyai vesznek körül s annak arca jelentésseljesen beszél hozzám az önmagán túlról. Hogyha ez adatok nem elegendők a fenn, alatt s körülöttem levőkkel rokonságomat felmutatni, erkölcsi, szellemi helyemet megtalálni, annak felfedezése sem segít sokat, hogy mily hosszú időközön át volt szervezetem a törzstömegben s megelőzői az utban. A lények, melyek tekintetökkel illetnek s úgy szólva, önmagamból kihuznak, a kötelességek, melyek szívem- s kezemre nehezdednek: beszélnek hozzám, míg az óra jár; s szeretni azokat igazán, szolgálni hiven s az élet valódi öszszhangját velök megalkotni: ugyanaz a feladat, ha millió évek örökségét hordom is magamban, vagy ha így felszerelve, ma reggel állottam is elé a sötétből.

Maradva tehát otthon s megkérdezve a természetet, a melylyel birunk s a melyet látunk, úgy találjuk, hogy az távol attól, hogy önbezárt vagy csak a látható öszszefüggésekhez viszonyult lenne, ábrázatával több oldalról egyenesen a végtelen felé fordul. Folytonosan látjuk a mi láthatatlan, halljuk a mi hallhatatlan s vezetettünk általok. Nem levén, mint az állatok, a külső erők s belső ösztönök passiv eredményei: öntudatos résztvevők vagyunk saját jellemünk megalkotásában s tudjuk, hogy egy hűségünkre bizott letétemény bizományosaivá tétettünk; e bizományos élet egyszerre átvezet minket a határon, mely elválasztja a természetet attól, a mi rajta túl van. Csábító vágyak s nemtelen szenvedélyek soha sem nyerik meg osztatlan figyelmünket. Mi alatt feléjük hajlunk, védő szózatok nyilvánulnak bennünk, melyek visszavonnak s ha meg nem mentenek, vádoló szégyennel követnek minket. Ha olykor-olykor felébredve, a nyomor és jogtalanság kiáltására fellángolunk, vagy az igaz- és jó iránti önzéstelen vonzódás és önodadás tüzével égünk, sem alakíthatjuk át azokat egyébbé egy isteni követelésnél, mely reánk nehezül; megértjük jogaikat azonnal s tekintélyöket érezve, többé nem lehetünk teljesen ön-

magunkéi. Ha egyszer a jellem magasabb rugói által felizgattatunk s ha egy tökéletes lélek utáni áhitat foglalt el, azonnal tudjuk, hogy ezekért s ezekben élni legfőbb kötelezettségünk, s ezek hiányában reánk nézve semmi sem szent. A legjobbnak és lehetőnek képét lélekben látni s azt nem követni anynyi, mint megsérteni természetünk valódi eszméjét s leesni annak egéből mint pártütők és száműzöttek. A lelkiismeret és eszményi áhitat eme benső élete adja meg a vallás elemeit és körét. A kötelesség felfedezése épen úgy viszonyul a tárgyilagossághoz, mint az alak felfogása a külső térhez: egy fölösleges nem-akarással, de annál mélyebb belenyugvással járó leköteleztetés egy láthatatlan legmagasabb iránt; az erkölcsi félelem, ép úgy mint az erkölcsi szeretet, egy tekintélylyel áll szemközt, a mely a szentnek, igaznak és jogosnak örökké tartó valódisága. Első tekintetre azt gondolhatná az ember, hogy minél erősebb a jóság iránti lelkesülés s minél biztosabb a rosztól való visszavonulás: annál alkalmasabb a lélek arra, hogy önelégtségében egyedül álljon s mégis ép ez emelkedett ponton bizik leginkább egy legmagasabb tökélyben, melynek csak halványan felel meg s fordul amaz örökkévaló támaszhoz segélyért. Az áhitat élete önmagát ápolni próbálva, csakhamar elhervad és elhal. Istenibb léget kell lélekenie s kiapadhatatlan forrásokhoz szomjuhoznia, s valahányszor az akarat csöndes feszültségébe s a vágyak fölfelé irányzott tekintetébe telepszik meg: a szentség forrásához járulás által s egy végtelen rokonszeny öntudata által fentartatik. E tárgyilagosságnak szüksége s léte nincs-e elismerve Matthew Arnold által, midőn ama különös lényeket magyarázgatja, „a mely — és nem magunk — tesz eleget az igazságosságért”? Ily működés azonban elvonás által be nem tölthető. Soha semmi sem „tesz eleget az igazságosságért”, csak az az egyedüli lény, a ki igazságos. A kisebbség támogatására és felemelésére szükséges hogy legyen egy nagyobb. Az a mi nem gondolkodik, akar és szeret, vak hatalmának bármely mértékével birjon is, lehet terjedelmesebb, de nem nagyobb, mint a bűnös lélek, mely tisztaságra vágyik.

Mindaddig tehát, míg az egyénnek, ki magát a jóságnak szentelte, hite van nemcsak saját fensőbb vágyaiban, de egy végtelen lélekben is, mely azokat — mint a legmagasabb valódiságnak megfelelőket — ápolja s biztosítja: reá nézve szinte mindegy

bármely elméletet fogadjon is el azoknak eredete módjáról. Ha az értelem benső eredeti adatainak, vagy Hartleyval az érzéki érdekek önzéstelen dicsőséggé átváltozásának, vagy Darwinnal és Spencerral az állati ösztön legutolsó, magasabb finomodásának veszi is — az a mit elért, legyen bár első vagy utolsó, mindenesetre a dolgok igazsága, amaz eredeti és örökké tartó bizonyosság, melylyel szemben a nevelés minden korábbi lépcsői, ha ugyan voltak ilyenek, csak homályos tapogatózás s mulékony csalódás gyanánt tűnnek fel. Következőleg magában Hartleyben egy lényegileg materialistikus s evolutio egész elvét magában hordó tan könnyen vegyült az erkölcsi felhevüléssel vagy épen titokszerű kegyességgel, — Priestleyben pedig az igazságosság nemes hősiességével s a világegyetem tökéletes kormányzásában helyezett tántoríthatatlan bizalommal. De mi történik, ha az atomos fejlődés folyama isten helyettese, s nem az ő rendszere gyanánt vétetik? ha a kezdetből elveszük a végén kijövendőnek minden eszméjét s minden mintát vagy főtypust, mely a folyamatot ellenőrizné s igazgatná s a lehető a nem igazba s hibásba határozatlanul rohánástól visszatartaná? Gyaníthatjuk-e, hogy az erkölcsi eredmény mégis ugyanaz lehet? A nagy és kikerülhetlen különbséget, azt hiszem, kevés helyesen megfontoló egyén fogja tagadni a nélkül, hogy azt egész teljében mérlegelnők, főbb vonásait röviden felmutatjuk.

Mind a két Mill (Stuart Jakab és János) gyakran mondá, hogy az érzést nem változtatjuk s még kevésbé semmisítjük meg az által, ha annak történetét leírjuk; bár minő nem remélt forrásokból gyűjtessenek is össze annak tényezői, ha egyszer azoknak összefolyása teljes: az áram, melyet alkotnak, egyformán rohan, ha ismerjük is azokat, ha nem is. Hogy ez mennyire igaz, bizonyítja maga az ifjabb Mill, a ki, mialatt az erkölcsi érzéseket egyszerűen öröm és fájdalomná s az erkölcsi kötelezettséget a boldogság mérlegévé oldja fel: nemcsak erősíti, hogy ő inkább merülne örökös kín- és gyötrelembe, mintsem hamisan meghajoljon egy jogtalan hatalom előtt. — Ha ez így van, akkor az ember, kiben jótékonyság, tisztelet, önzéstelenség elértek a legmagasabb finomságot s a legkitünőbb tisztaságot, erkölcsi öntudatára nézve semmi változást se szenvedne ama meggyőződés által, hogy ez csak az ő „ganglia“-jának ¹⁾ „költői lüktetése s rángatózása,“ előidézve a hosszú betö-

¹⁾ Prof. Tyndall's Address 49. lap.

rés (breaking-in) által, melyen elődei átmentek, megegyezőleg a szerves módosulás rendszerével, a mely őt szőrétől és farkától megfosztotta. A látszó öszszeférhetlenség daczára is engedjük meg, hogy magasabb vágyai úgy beszélnek hozzá, mint azelőtt s a szent tekintély ugyanazon hangjai által éreztetik követeléseiket, annyira, hogy ők folytonosan tiszteletre borulni indítják vagy felemelik mintegy ihlettel. A szív és akarat ily feltételek alatti átadása ama magasabb vágyaknak, a fogadás — velök maradni, bennök élni. — mégis megérdemlik, hogy vallás gyanánt elismertessenek; de a mennyiben azok csupán, hitelt nem érdemlő alanyi érzékenységgé száradtak: a mindentudó, helyeslésnek minden segélyét s a dolgok valódiságával való minden feltehető megegyezést elveszítettek. Mert mik az ember természetének emez erkölcsi túláradásai? Honnan azoknak parancsa? Minő joggal adják azt át neki oly parancsoló hangon s alázzák meg, ha elhanyagoltatik, kimondhatlan bánattal? A jogosságnak és szeretetnek a világegyetem életéből eredő befolyásai ezek? Kegyesebb s tisztább lények belátását adják-e tudtul? Nem; ezek tőkésített „tapasztalatai a hasznosságnak,“ s társadalmi fékezésnek, az ember agyában öszszehalmozott félelmek s elégtételek tudósításai, újra meg újra megjelenve isteni szín alatt, csak azért, mert állati eredetök el van feledve; vagy más tekintetben, ezek a legujabb előny, melyet a nyájban élő teremtmények a „lételért való küzdelemben“ nyertek. Ily eredetből lehetetlen magasabb igényekre biztosítást nyerni, el annyira, hogy ámbár alant való kezdetek — a természetes rendben — vezethetnek arra, a mi jobb mint önmagok; mégis ez esetben a felsőbbség új bizalmi adományban (letéteményben) rejlik, mely az örökségben nincs meg. Mert ily új adományt, melyet az érdekről a lelkiismeretre emelkedésben nyerünk, a transmissio elmélete nem szolgáltathat. Ha a barbar élet tisztátalan s zavaros forrásai, számtalan szervezeteken átszűrődve, végre tisztán és csillámlóan folynak: az elem mégis ugyanaz, habár az üledék hátra maradt. S valamint isteni erőre lenne szükség, hogy a víz borrá változtassék: úgy az eszélyesség bár mily finomul rohanjon is, s a társadalmi egyforma s á g bár mily gyors és önkéntes legyen is — soha sem tudják önmagukat kötelezettségé g változtatni. Innen ered, gondolom, a kikerülhetetlen ellentmondás a tudományos feltevés és az új tan magas lelki tanítványának személyes jellemvonásai között. Magasabb vágyainak semmi megfelelő tárgy és forrás nem ajánl-

kozik a világegyetemben; ha bölcsőikért vissza tekintenek: az erdőn át a vad ember kunyhóját vagy a vad állat búvó helyét látják; ha igazoló realitásukért s végcéljukért előre tekintenek: hiában emelik fel karjaikat, ürességet ölelnek. Saját lelkesüléseiket nem védhetik s el sem hagyhatják. Ezek előre viszik őket hősi sorokban, melyek saját elméletüktől meszsze sodorják, s híresztelt eredetüket, hatáskörüket túlszárnyalva, párák- s gőzökön hanykolódnak, üresek s csak saját melegük által tartatnak egyensúlyban. Egy vagy két példa megmutatja, hogy a mi emberségünkben a legjobb rész, a világ valódi szerkezete által — az új tanban — támogatás nélkül maradt.

S z á n a l o m — ösztönszerű válasz a nyomor látására — kétféle úton nyilvánul, menyinyiben az egyfelől protestáló szózat bennünk a szenvedések ellen, melyeket látunk, másfelől jele ama hitnek, hogy azok gyógyíthatók. Sajátságá az, hogy nem csak egyik e kettő közül, hanem mind a kettő. Ha csak egyszerű visszataszító érzés volna, elúzne tárgyától; de az egy oly ellenszenv, mely vonz, megragad s leköt minket épen magához a dologhoz, melyet gyűlölünk, és pedig nem ellenséges rohammal, hanem gyöngéd lépéssel, nyájas szavakkal, fölemelt kézzel. És az irtozás eme szeretetté-változásának mi a titka? Nem lehet egyéb ama benső bizonyosságnál, hogy e sebek gyógyíthatók, ha az ápoló gondozás nem késik. Nem mondhatnók-e tehát, ha saját maga felől elmondott szavaiban biznánk, hogy ez a természetünkbe oly mélyen gyökerező elv előkészlet egy reménytelijs b á n a t világára. Határozott viszonyban van a szenvedéssel, s a csupán boldogság számára ringatott téren helyén kívül lenne. Az emberi szenvedések ápolójába bélépik a könyörtelen ifju nővéreinek — ki folytonosan az emberi fájdalmakhoz csatlakozik, — gyöngéd biztatásai és vigasztalásaival. A száanalom a szolgaságnak különös nemét állítja fel; kényszeríti az erőset, hogy a gyengének engedelmeskedjék; a férfit és nőt, hogy a gyermeket megvárja; az ifjúságot és szépséget, hogy a roskadozó gyengültség és rútság előtt leterdeljen és meghajoljon. Hogyan egyezhetik meg az ösztön ereje, hite a külvilág rendszerével, a mint az jelenleg értelmeztetik? Tán lemásolják azt tökéletesen, s bátoritást vesznek a nagy példából? Ellenkezőleg, a t e r m é s e t, mondják, könyörtelen; mialatt folytonosan tovább mozog, egy lépést se tesz a nélkül, hogy ezerszer több érző életet össze ne zúzna annál, a mennyit előállít, s egyet sem állít elő, mely el ne nyelné azt, a mi már megvan. A létel

harca dühöng mindig, minden mezőben. Szabálya az, hogy ne kegyelmezzen, — hogy elgázolja a nyomorékot, utolérje a sántát, feltaszítsa a vakot s a menekvő ellenséget a tengerbe úzze. A természet szereti a hatalmast s elrugja a gyengét, s mialatt a nyomort örökké sokszorozza, nincs türelme, midőn az hozzá föltekint és sohajt. S e szabály, ez uralkodás annyira átölel mindent, hogy a roszt, mondják, le nem győzhető, csak elfordítható. Ha elnyomtuk itt, kitör amott; a gyötrelem tüze mindig ég és forrong alatt s a kitörésre számtalan útai vannak; ha az Aetnát betörjük, eltöri Sodomát és Gomorrhát s felégeti a síkság városait. Ki tagadhatja, hogy ily tanítások a külső világegyetemet s benső természetünk legjavát egymással ellentétbe helyezik? Nem nyomják-e el az erkölcsi hatalmat, melynek a polgárisodás emberiesítő vonásait köszönhetjük? Nem kell meszsze mennünk tényleges feleletért. Nehány hét óta az a kérdés kapott lábra, vajon Indiának éhség által megtámadott része iránt nyilvánuló szánakozás és segélynyújtás nem sérti-e meg a természetnek egy fölösleges népség kevesbitésére czélzó törvényét, s vajon nem volt-e előnyösebb a régi szokás, midőn ily dolgok tekintetbe nem vétettek s a halál, szerűjén szabadon átvonulva, csendesesen magával sodorhatta az emberi polyvát? Az erkölcsi enthusiasmus sietségében sok veszélyes hibát követ el s a bölcsőbb gondolkozás vezetésére nagy szüksége van; de az erkölcsi skepticismus eme hangja, mely csúfot üz az emberi gyöngéd eljárás forrásaival, s azokat mint a természet által nevetett bolondságokat tünteti fel: sokkal veszélyesebb, mert megmérgezi magának a jónak gyökerét. Olyan ez, mint sós források kitörése gyümölcsös völgyben; minden erény termékeny talaján átszivárog s az éden ígérését a holt tenger partjává változtatja.

A csupán szánó ösztön határán túl, a mások iránti szeretetben rejló önfeladás kitűnő helyet foglal el a jellemről való eszményünkben. Ennek hiányában a jogos kérésre adott szegény válasznak sok sohajba kerül; s mindaddig mig ama lánczokat, melyek saját éniük központjához csatolnak, össze nem törtük s szerfölötti öngondozásunkat folytonos áldozatok árán el nem vesztettük: a néma szemrehányás árnyéka fekszik szivünkön. Ki oly büntelen, vagy oly tompa eszű, hogy ne tudná, minő szégyen van nemcsak a mások kárán szerzett előnyben és kényelemben, hanem a durva szavakban, a saját gondolatainkban nyilvánuló igaztalan ítéletben, sőt a mások lelkében támadó gondolat s érzés iránti vakságban is?

Ki nem feddi önmagát ama rokonszenvekben tanusított restségeért, melyek az élet örömei számára olyanok, mint egy sokszorozó tükör, viszzatükörözve azokat végtelen játékban? A magunkban oly tökélytelen kegy, midőn másokban tényleges valósulást nyer, megnyeri állandó tiszteletünket. Igaz, hogy az emberek történelmi bámulásai gyakran a jellem nagyon különböző típusai felé vonzatnak, — mert a lángésznek és akaratsnak ép úgy meg van a nagyszerűsége, mint a jó s ágnak a szépsége; de a tisztult tisztelet szemé előtt sem az erő óriásai, sem a szent önsanyargatás magányba vonuló emberei nem állanak oly magas színvonalan, mint az emberiség buzgó jóltevői. A tisztelet hősei nagyok, de a szolgálat hősei nagyobbak. Semmi sem szól hozzánk hatásabban, mint az édes és magas vágy hívására koczkára tett életnek, félretett nagyvágyásnak, feladott nyugalmsunk s békével türt dolgoknak, igaz története. Az önfeláldozás eme vallása megfelel tán a tárgyilagos világ magaviseletének? Ugyanaz az uralkodó elv található fel az egész mindenségbe? Koránt sem. Ott, mondják, egyedüli szabály: önmegerőltetés; a minket meghatározó törvény: kimélytelen verseny nagyobb előnyökért, — semmit sem engedni, a versenytárs felbuktatására semmi alkalmat el nem szalasztani, elragadni a zsákmányt mielőtt ő újra lábra állhatna. A külvilágba nézünk s látjuk az önző kapzsiság ellentállhatlan tényét; magunkba tekintünk s megtaláljuk az önzéstelen lemondás és önmegtagadás ellentállhatlan hitét. E szerint itt az erkölcsök természetellenesek s a természet erkölcstelen; s ha a természet határán túl semmi felsőbb sincs az alárendeltség meghatározására s az ellentmondás feloldására: az a ki magasabb hivatására hallgat, a biztatás és vigasztalás alapját nélkülözve teszi azt; ha titkos eszményét elárulni nem akarja: azt mint igaztalant s mint saját lelkének mysticus csábitását kell követnie.

Továbbá a kötelesség érzete némely magasabb vágyak igényeit s sugallatait oly tekintélylyel erőszakolja ránk, melyet egyszerre bennünk és felettünk levőnek ismerünk meg; többnek tünteti fel azokat csupa ösztönöknél és eszményeknél, kötelező viszonyba hozza az akarattal. A legalsóbb foku önismeretnek is meg kell vallania, hogy az erkölcsi kötelezettség tudata egy sui generis tapasztalat, elválasztva finom és mély különbségek által, egyfelől a külső szükségességtől, másfelől a benső kívánságtól; s az egyedüli lélektan, mely

e különbségeket áthidalhatja, az, a mely analysisével a történelmet megelőző korokba menekül, s a melynek könnyű a különbözőségből azonságot olvasni ki. Senki sem vinné e problémát ama sötét korokba vissza, ha a jelen napvilágban azzal elbánni tudna; és így meg lehetünk győződve a felől, hogy a jog intése oly hangon beszél hozzánk, melyet sem a gyönyör bája, sem a vélemények énekkara utánozni meg nem tanulhat. Em ezeket számba nem venni egyszerűen a bátorság dolga; megvetjük őket s szabadok vagyunk; de, ha a mattól elfordulunk: üldöző lábak zaját halljuk magunk után, s ha füleinket bedugjuk: hódolatra indító kéz megragadását érezzük. Az erkölcsi jó megszűnének az lenni a mi, ha a természetes jó által állíttatnék elő, vagy ha ahoz nem úgy viszonyulna, mint annak felsőbbje. Az nem személyes végezzél; mások a résztvevő társfeleink abban, mert jogokat állít a kötelességekkel szembe, s ez által a humanitás közös elemévé szélesül. Ez tehát annak szülő-anyja? Emberek teremtették azt, mint közös ohajuk kifejezését, a polgári rendőrség concentrált törvénykönyvét? Ebben meg nem nyugodhatunk; mert sem az akaratoknak egyesülete, sem az emberiség közgyűlése — ha minden nemzetséget és törzset egybegyűjtene is — nem lenne képes szavazatával a hütlenségből erényt csinálni, vagy a szánakozást bünné változtatni. Az erkölcsi jog tehát nem helyi lényeg, hanem saját énkünk központjából kiindulva befutja az egész földet s feltétlen egyetemességet ölt magára, mint a szabad cselekvés törvénye. Hogy ily transcendentalis alakban ajánlkozik, eléggé érthető, ha azonosítatik az egyetemes lélekkel s onnan közösségbe hozatik a függő teremtményekkel, melyeknek meg van engedve, hogy olyanok legyenek, mint ő; mert ez esetben a viszonyított érzések és meggyőződések igazak; a valódiság rendjében, az igazságosság elsőbb részleges tehetségeink fájdalomainál s gyönyöreinél, s a társas élet természetes követelményeinél; s a mi kötelezettségünknek oka egy örökkévaló tökély, mely áthatja a világok erkölcsi alkotványát. Felelős akaratunknak e benső hite s egy örökké szentnek tisztelése hogyan fér össze az emberek képzelődéseinek jelenleg zsarnokoskodó kosmosi felfogásokkal? Az ellentmondásbaütkezés kikerülhetetlen. Erkölcsileg, mondják, az ismert világ tetőpontját éri el bennünk. Előttünk semmi sem volt erkölcsileg jó, felettünk semmi sincs erkölcsileg jobb; az ember maga a legfelsőbb lény itt a világegyetemben. A jogos, a jótékony és az

igaz nem a valódiság gyökerei, hanem az emberi tünemények legutolsó virágbimbói; s ez esetben is a fény, mely nekik örökös szépséget kölcsönöz, nem egyéb, mint egy eszményi világosság játéka durva anyagokon; durva gyönyörök s durvább tartóztató erők maradnak csak fenn, midőn a képzelgés növekményei elhullottak. A valódi világ csak érdekekről gondoskodik, a melyek — kellőleg álarczozva — magukat erényeknek nevezik, s mint valami új szerepelnek; s ez illusio által rászedetve, egy tekintélyt parancsoló kötelesség országáról álmadozunk, melyben a föld csak melléktartománya egy világ feletti erkölcsi birodalomnak. E szerint azt kell mondanunk, hogy a lelkiismeret, mely e magasztos, de üres látomásban él, felülmulta a természet tanítását, s mialatt tanítójánál bölcsőbbé lett, elvesztette valódiság alapját, csak azért, hogy ez isteni, képzelt segélyre támaszkodjék.

Ily veszélyes úr támad az ember legmagasabb benső élete s a külvilág képe között egy lelketlen világegyetem feltevése szerint. Minden a mi alanyilag legnemesebb, tárgyilag legüresebbnek látszik; s az életben és jellemben, vagy a föld és ég szépségében rejlő eszmény, melyet az ember a valóság titkos jelentménye gyanánt vett, az által elüzetve, mint hontalan számüzött, hányatottan bolyong a téren át. De a hű tanítvány ily számkivetett állapotában is így szól hozzá: „Követni foglak téged, bárhová mérszsz;“ azonban mily nehéz a kereszt, melyet vinnie kell! Ily föltételek alatt a vallás nem egyéb, mint hadüzenés a kérlelhetlen anyagi törvényeknek, egy jobb törvény javára, melyet megteremtettek, de fentartani nem tudnak; az ember harcza a természet ellen, melyet felülmult s túlhaladott; az ének visszavonása, melyet egy ellentáthatlan erő előretől; a gyenge megtartása, kit a szükségesség eltipor; rokonszenv a szenvedések iránt, melyeket a könyörtelen élet támaszt; tekintélyt parancsoló kötelesség fölismerése, mely nem létezhetik. Vagy azt akarják tán, hogy a gondolat és tény ez ellenkezése közben a vallásnak a tulsó oldalhoz kell csatlakoznia; abban hagynia a θεῖα δειπνα-t, mint tűnő álmokat s tisztelettel meghódolnia a solid világnak? Ez bizonyos értelemben megtörténhetnék, csak hogy oly világot adjanak nekünk, melyet tisztelni lehet. Azonban egy különös, habár érthetetlen rokonságnál fogva, a modern tan határozott pessimismussal van egybekötve; a világegyetemmél szemben a cynikust játsza s annak légköre mögé hatolva csak tévedéseket, hibákat és csalódásokat fedez

föl. Az emberi élet, e tan szerint, legjobb esetben is csak szegénység, s a körülötte elterülő szinpad: csatatér alkonyatkor, melyről néhány győző távozik, hátra hagyva a sebesültekkel s végvonaglás közt halni készülőkkel borított tért. Maga a létel is — mondja Hartmann ¹⁾ — rossz és rosszabb abban az arányban, a mint köre terjed s ismertebbé válik, s a mivel ember létele legrosszabb. A világ alkotmánya (oly ostobául működik) megbocsáthatlan bűn lenne, ha oly hatalomtól eredt, mely tudta, hogy mit akar. ²⁾ Ez elégedetlenek hogyan találhatnak oly vallást, mely e hatalomnak engedelmessékedjék? Járulhatnak ahoz bántalommal az egyik perczben s buzgósággal a másokban? Ha ily rosszul gondolkoznak a természetéről: annak törvényei szolgálásában tisztelet nem lehet. Ellenkezőleg, oda hagyják azt a mit tisztelnek s meghajolnak az előtt, a mit gyaláznak. A nagyobb lelkek e megaláztatás előtt még sem fognak térdet hajtani. Mentséget találnak az általuk igazaknak el nem ismert eszményi alakokhoz való ragaszkodásukért; félre vonulnak ezek társaságában fennkölt szeretettel, melyben ha hit nincs is, de hűséggel teljes; a költészet és művészet forrásai körül tartózkodva, egy időre feledik a bájvesztett ténylegest, s gondolják, hogy tán, ama félig megszentelt föld (a költészet és művészet) is elég lesz arra, hogy ha majd a templomok oda lesznek, az imádkozóknak menedéket nyújtson. A kebelnek ily loyaltása az öszszhang és rend iránt, melynek meg kell lenni, párosulva ellenszenvvel a rendetlenség és zavar iránt, mely megvan: az ember jellemét valóban a félistenség magaslatára emelheti, s a természet, ha vak nem lenne, látná, hogy istent hozott létre. Ez azonban előtte meg nem hajol; mert előhivatja alsóbbrendü teremtményeit, hogy elnyomják, vagy szörnyeiket, hogy a sziklákhöz láncozzolják amazt (az embert). Amaz az alsóbbrendü erővel viaskodik, gondolva, hogy azok erősebbek, s vívja vesztett csatáját az alábbvalók mindig előzőnlő sokasága ellen, melyek hatalmukba keritik azt, a mi igen jó a világnak. A vallás, mely így számára marad, nem egyéb a csüggedés s reménytelenség vallásánál. S nincs tragikusabb valami a földön, vagy menyben, mint a büszke, romboló munkája a léleknek, mely önmagát legmagasabbnak tekinti; mely tudja, hogy ő szeretet, igazság s a jóhoz ragaszkodás székhelye, s úgy tekinti a világegyetemet, mint kegyetlen, rút, ostoba s alávaló dolgot. **A**

¹⁾ Philosophie des Unbewussten. XII. Fej. 598. lap.

²⁾ Strauss: der alte und der neue Glaube, 223. l.

történelem legmeghatóbb epizódjai tán azok, melyek a magas elme és erény életét valamely szeszélyes s nemtelen zsarnoki hatalom alatt tüntetik fel, melynek példái: Aristides ostracismusa, Socrates méregpohara, Thrasea vérfürdője; s nem más, mint ez az élete minden embernek, ki csak saját benső, tiszta világi kíséretében járva, úgy találja, hogy azok csak az ő természetét s nem másét világítják, s a külső sötétség által kioltatnak.

Nem tagadható, hogy a modern materialisticus bölcsészet és a vallásos hit közt ez az ellenkezés megvan. De az sem hihető, hogy az emberi tehetségek közötti kölcsönös ellentmondás lenne ez ellenkezés oka. Mert, ha oly két értesítő közé lennénk helyezve, melyek közül egyik a jobb fülbe „igen“-t, másik a balba „nem“-et mond: úgy egyáltalában megismerő tehetség nélkül volnánk s a gondolkozás minden lüktetése megsemmisítenék egymást s elhalnának. Vége lesz e vizálynak, ha a két ellenfél mezejét kétfelé választjuk s azt mondjuk, hogy az egyiknek rendeltetése: tudni, a másiké: teremteni? ¹⁾ Igaz, hogy a teremtő hatalom szép s naáyszerű dolog, s a theologia, meglehet, megisztelve érezné magát, azzal felruházta. De, oh! ismert (tudott) materialismus és teremtett isten: egy oly combinatio, melyet a gondolat visszaútasít, s melytől a tisztelet irtózik, s a mely azonnal előidéz két, amazzal ellenkező állítást; hogy az atomos hypothesis: nem tudott, hanem teremtett dolog; isten pedig: nem teremtett, hanem tudott dolog. A két ellenfelet tehát nem az által egyeztetjük meg, hogy az egyiknek lakhelyül az ész, másiknak a képzelő-tehetséget adjuk — csak azért, hogy ne veszekedjenek; hanem az által, ha felismerjük, hogy magában az ész tehetségeiben van dualismus, a szerint a mint az a túnémenyekkel vagy azok alapjával, a törvénynyel vagy az oksággal, az anyagi egymásután-következéssel vagy az erkölcsi alternatívákkal, a tér, idő és mozgás határozott viszonyaival vagy a végtelen jóhoz vezető vágy szépségének s becsének határozatlan — feszült vagy lazult — állapotaival foglalkozik. Ha a tehetségek ily berendezése megtörtént s a felzavart egyensúly helyre állott: korunk félelme s arrogantiája eltűnik s az értelem haladása többé nem rázza fel a lelket örökké tartó nyugalmból.

¹⁾ Prof. Tyndal's Adress, 64. lap.